

Edyta Sokołowska

Dorośle dzieci rozwiedzionych rodziców – przegląd teorii i badań

Ogrody Nauk i Sztuk 3, 109-122

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DOROSŁE DZIECI ROZWIEDZIONYCH RODZICÓW – PRZEGLĄD TEORII I BADAŃ

Obecna sytuacja rodziny opisywana jest przez badaczy jako „kryzys instytucji rodzinnej”¹. Transformacja tej jednostki życia społecznego w społeczeństwach postindustrialnych jest szybsza niż kiedykolwiek przedtem². W publikacjach licznie prezentowany jest pogląd, iż rozwód jest „jednym z największych zagrożeń współczesnej rodziny”³. Bywa on określany również jako „dysfunkcja systemu rodzinnego”⁴. Jednocześnie Stanisław Kawula przestrzega przed popadaniem w czarnowidztwo, twierdząc, że rodzina w swej tradycyjnej postaci nie zniknie, ale zostanie uzupełniona mozaiką alternatywnych form rodzinnych⁵. Jedną z takich form będzie właśnie rodzina rozwiedziona.

Skala zjawiska jest duża, a liczba rozwodów w krajach rozwiniętych stale rośnie. W Europie rozpada się ponad połowa małżeństw w takich krajach, jak: Austria, Belgia, Białoruś, Czechy, Estonia, Finlandia, Liechtenstein, Litwa, Luksemburg, Łotwa, Norwegia, Rosja, Szwajcaria, Szwecja i Ukraina. Bardzo wysoki odsetek par rozwodzących się występuje także w Hiszpanii (w 2005 r. wprowadzono tam ustawę o rozwodach ekspresowych). Z państw nieeuropejskich najwięcej rozwodów orzekanych jest w USA, Kanadzie, Australii i Japonii⁶. Natomiast w Polsce jedno na pięć małżeństw kończy się rozwodem. Zauważalna jest jednak tendencja zwykła w tym zakresie (ku co czwartemu małżeństwu rozwodzącemu się)⁷. Wg najnowszych danych Głównego Urzędu Statystycznego w Polsce w 2011 r. 64,6 tys. małżeństw zostało rozwiązanych wskutek rozwodu (a zawartych zostało 206,5 tys. małżeństw)⁸. Ponad połowy tych małżeństw (58,4%) posiadała choć jedno dziecko z zakończonego związku⁹.

Źródeł obecnej sytuacji można upatrywać m.in. w ideologii egalitaryzmu i indywidualizmu. Większy nacisk położony został na wolność wyboru, także między pozostaniem w związku a zakończeniem go. Nie bez znaczenia była również emancypacja kobiet, gdyż umożliwienie im zaistnienia w przestrzeni zawodowej uniezależniło je w dużym stopniu finansowo, dzięki czemu pozostanie w nieudanym małżeństwie nie jest już konieczne. Obecny wzrost znaczenia czynników emocjonalnych i psychologicznych dla stosunków panujących

¹ S. Kawula, *Mozaikowość i koloryt współczesnej rodziny. Szic do portretu*, [w:] J. Bragieli, A. Janke, S. Kawula, (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panoramy problematyki*, Toruń 2007, s. 377.

² M. Kolečka, *Sposób przystosowania osób rozwiedzionych do nowej sytuacji życiowej: na przykładzie powiatu stalowowolskiego i nizańskiego*, Lublin 2009, s. 5.

³ H. Cudak, *Funkcjonowanie dzieci z małżeństw rozwiedzionych*, Toruń 2003, s. 12.

⁴ B. Nowak, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa 2012, s. 52-54.

⁵ S. Kawula, dz. cyt., s. 377.

⁶ P. Rydzewski, *Socjologiczne analizy rozwodów. Aspekty teoretyczne, empiryczne i metodologiczne*, Lubin 2010, s. 8.

⁷ S. Kawula, dz. cyt., s. 376.

⁸ *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2012*, Warszawa 2012, s. 126.

⁹ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2012*, Warszawa 2012, s. 201.

w rodzinie oraz wzrastająca tolerancja społeczna dla rozwodów także sprzyjają ich zwiększającej się liczbie¹⁰.

RÓŻNE UJĘCIA ROZWODU W LITERATURZE

Rozwód jest w literaturze ujmowany w różnorodny sposób. W potocznym rozumieniu jest to „rozstanie dwojga ludzi, którzy nie potrafią dotrzymać danego sobie wcześniej słowa”¹¹. Słownik języka polskiego wskazuje natomiast, że jest to „sądowe rozwiązanie związku małżeńskiego”¹². Zgodnie z polskim prawem za przesłankę rozwodu uznaje się „zupełny i trwały rozkład małżeństwa”¹³. Niezwykle istotne jest jednak podkreślenie procesualności rozwodu¹⁴. Obejmuje on, zgodnie z najczęściej występującym i zarazem najbardziej klarownym podziałem, również okres przedrozdowowy (rozpadu małżeństwa) oraz okres porozwodowy, aż do powrotu jednostki do równowagi psychicznej i społecznej, a rodziny do zdolności pełnienia pewnych funkcji (głównie rodzicielskiej)¹⁵.

Wciąż najczęstszym podejściem do tego zjawiska jest traktowanie go w sposób pejoratywny. Uznawane jest ono za dysfunkcję rodziny, która staje się „niepełna” (tzw. rodziną z jednym rodzicem). Liczni badacze zaliczają rozwody wprost do dewiacji czy patologii społecznej (np. Franciszek Adamski, Maria Ziemska, Henryk Cudak)¹⁶. Do opisu tego zjawiska używają takich pojęć, jak: trauma, wybór mniejszego zła, rozkład rodziny, rodzina patologiczna, rozbita, dewiacyjna lub zdeintegrowana¹⁷. Zgodnie z tym stanowiskiem, rozbitcie rodziny „stanowi zawsze szok i pozostawia u dziecka trwały uraz, który można tylko łagodzić”¹⁸. Nieliczni badacze postrzegają rozwód przez pryzmat korzyści, jakie on przynosi. Wówczas traktowany jest on jako możliwość zerwania więzi hamujących rozwój członków rodziny i „zapowiedź nadejścia ery szczęśliwości”¹⁹. Na stanowisku tym stoi Mel Krantzler, uznająca rozwód za „twórczy element w rozwoju człowieka”²⁰.

Jest też pewna grupa badaczy (m.in. Antoni Giddens, Maja Piotrowska, Judith Wallerstein, Maria Beisert) prezentująca bardziej zrównoważone stanowisko, dostrzegając zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty rozwodu, związane z nim zagrożenia, ale także szansę rozwoju. M. Beisert uznaje, iż „rozwód (..) jest poważnym życiowym kryzysem”²¹. Podobnie jest on ujmowany przez M. Piotrowską, jako „wydarzenie związane z procesami przemian dokonującymi się w rodzinie”, wydarzenie krytyczne²². Samo wydarzenie krytyczne można, za Sigun Heidem Filippie, definiować jako sytuację podważającą „dotychczasową strukturę wewnętrzną i zewnętrzną równowagi osobowej oraz jej relacje ze światem”, wywołującą nieadekwatność stosownych przez nią, do niedawna skutecznych, form przystosowania

¹⁰ P. Rydzewski, dz. cyt., s. 7-8.

¹¹ H. Cudak, dz. cyt., s. 12.

¹² B. Dunaj, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996, s. 978.

¹³ *Ustawa z dnia 25.02.1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz. U. 1964 Nr 9 poz. 59).

¹⁴ P. Rydzewski, dz. cyt., s. 9.

¹⁵ Tamże, s. 8.

¹⁶ M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci z sytuacją wynikającą z rozwodu rodziców w narracjach osób z rodzin rozbitych*, „Pedagogika Rodziny. Opieka i wychowanie we współczesnej rodzinie”, 2008, nr 1(3), s. 175.

¹⁷ M. Beisert, *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*, Poznań 2000, s. 10.

¹⁸ R. Grochocińska, *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1992, s. 40.

¹⁹ M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci...*, dz. cyt., s. 175.

²⁰ M. Beisert, dz. cyt., s. 13.

²¹ Tamże, s. 7.

²² M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci...*, dz. cyt., s. 176.

się²³. W konsekwencji osoba zostaje zmuszona do ponownego stworzenia układu równowagi, a zatem do dokonania życiowych zmian²⁴.

W literaturze można odnaleźć liczne typologie rozwodów. Koncentrują się one na różnych aspektach, m.in. na przebiegu procesu rozwodowego (np. Kenneth Kressel i współpracownicy wymieniają: typ powikłany, autystyczny, bezpośredniego konfliktu i nieostrego konfliktu), czasie trwania rozpadu związku i przyczynach rozwodu (np. James Ponzetti i Rodney Cate wyróżniają rozwody: szybkie, stopniowe i rozciągnięte, opisując je jednocześnie na płaszczyźnie kategorii przyczyn rozwodu i płaszczyźnie czasu trwania procesu rozpadu małżeństwa)²⁵.

Typologia Paula Bohannana uwzględnia natomiast obszary, w których rozwód wywołuje zmiany. Opisuje on takie rodzaje rozwodów, jak:

- Rozwód emocjonalny – oddalania się małżonków od siebie, spadek zaangażowania w związek, zmniejszenie pozytywnych uczuć i liczby czasu wspólnie spędzanego, okazywanie sobie wzajemnej niechęci, obojętności, rozczarowania.
- Rozwód legalny- małżonkowie stają się przeciwnikami na sali sądowej, ich wzajemna niechęć wzrasta.
- Rozwód rodzicielski – modyfikacja relacji rodzic-dzieci, „ustanowienie rodzica opiekuniczego, wskazanie miejsca zamieszkania dzieci, określenie typu opieki oraz oddzielenie kontaktów partnerskich od kontaktów rodzicielskich”.
- Rozwód ekonomiczny – podział majątku i zmiana materialnej sytuacji rodziny (na ogół jej pogorszenie).
- Rozwód środowiskowy – czas „rewidowania relacji z byłymi małżonkami i nowych wyborów”, przynoszący pewne poczucie zagrożenia odnośnie kontaktów rodzinnych i przyjacielskich.
- Rozwód psychiczny – „proces uzyskiwania psychicznej autonomii przez odseparowanie się od wpływów byłego partnera”, rekonstrukcja własnej tożsamości, stworzenie nowych planów, zmiana w zakresie samooceny²⁶.

DZIECKO W SYTUACJI ROZWODOWEJ

Sytuacja dzieci w procesie rozwodowym jest analizowana w licznych publikacjach. Środowisko badaczy oraz specjalistów dostrzega szereg konsekwencji, jakie ponosi dziecko wskutek rozwodu rodziców. Rozwód bowiem, zdaniem S. Kawuli, jest zdarzeniem traumatycznym zarówno dla osób rozwodzających się, jak i ich dzieci²⁷. Zajmuje on drugie miejsce, zaraz po śmierci bliskiej osoby, na skali stresujących wydarzeń życiowych Thomasa Holmes'a i Richarda Rahe'a²⁸. Zdania na temat funkcjonowania dzieci z rodzin rozwiedzionych są jednak niejednoznaczne, na co zwraca uwagę Agata Woźniak. Niektórzy są przekonani o wystąpieniu nieprawidłowości u dziecka wskutek rozwodu, inni uwzględniają możliwość ich pojawienia się z powodu przedrozdowowej sytuacji rodziny, błędnych postaw

²³ Tamże, s. 176.

²⁴ Tamże, s. 176.

²⁵ P. Rydzewski, dz. cyt., s. 20-22.

²⁶ M. Beisert, dz. cyt., s. 96-97.

²⁷ S. Kawula, dz. cyt., s. 376.

²⁸ E. Marat, *Rozwód i co dalej? Problemy rodziny zrekonstruowanej*, [w:] I. Janicka (red.), *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych*, Kraków 2010, s. 144.

rodziców i otoczenia, podkreślając jednocześnie, że rozwód może być korzystny dla rozwoju dziecka²⁹.

Niezależnie od wieku – zdaniem Heather Smith – dziecko doświadcza wówczas czterech uczuć. Początkowo boleśnie odczuwana jest utrata rodzica, co można porównać z przeżywaniem żałoby. Pojawia się tęsknota za członkiem swojej rodziny, a także gniew spowodowany poczuciem własnej bezsilności. Trzecim uczuciem, z którym musi się ono zmierzyć jest niepokój dotyczący przeszłości (odnośnie własnej odpowiedzialności za rozwód rodziców) i przyszłości. Przeżywa także dezorientację dotyczącą przyczyn rozvodu, lecz nie pyta o nie, bojąc się usłyszeć coś, co byłoby dla niego trudne³⁰. Badania M. Piotrowskiej pokazują, iż rodzice bardzo często starają się stworzyć przed dziećmi iluzję idealnej rodziny, nie wtajemniczają ich w problemy małżeńskie. Zatem, gdy dzieci w pewnym momencie dostrzegają rzeczywistą sytuację rodziny, przeżywają szok i dysonans poznawczy³¹.

Alicja Czerederecka zauważa niezgodność badaczy odnośnie wieku największego ryzyka wystąpienia i utrwalenia się u dzieci zaburzeń związanych z sytuacją rozwodową. Przedstawiciele psychodynamicznego ujęcia człowieka uznają, że jest nią najwcześniejszy okres życia dziecka. Badania autorki także wskazują na ten etap, plasując na drugim miejscu pod względem ryzyka pojawienia się nieprawidłowości w rozwoju wiek przedszkolny. J. Wallerstein i Sandra Blakeslee również akcentują okres przedszkolny, ale poza nim podkreślają dodatkowo znaczenie wieku dojrzewania³². Zdaniem Ewy Wideł największe ryzyko występuje natomiast u dzieci między 3 a 9 r.ż., choć duże znaczenie mają cechy indywidualne dziecka, o czym wspomina Barbara Kaja³³.

Jak twierdzi Małgorzata Ciczowska-Gierdziun, wiek dziecka ma duże znaczenie dla jego reakcji na rozwód rodziców³⁴. Czas od urodzenia do 3 r.ż., określany jako wiek zakorzenienia, jest etapem budowania bezpiecznego przywiązania z tzw. obiektem (opiekunem) pozwalającym na eksplorowanie środowiska. Nieprawidłowy przebieg tego okresu rozwojowego może skutkować pojawieniem się deficytów u dziecka i zaburzonym poczuciem jego bezpieczeństwa. Kolejnym etapem jest wiek winy. Dziecko w wieku przedszkolnym obwinia się za to, że jego rodzice się rozstają³⁵. Jest ono zależne od fizycznej opieki matki i ojca, co sprawia, iż niezwykle silnie obawia się porzucenia³⁶. Pojawia się zatem strach, że jeśli jeden rodzic już je opuścił, to może zrobić to także drugi i ono zostanie całkiem samo. W celu uniknięcia takiej sytuacji stara się nie zostawać bez rodzica. Mogą wówczas wystąpić problemy ze snem, a w trudniejszych przypadkach nawet wycofanie, nieufność wobec ludzi. Poniżej 5 r.ż. trudno dziecku zrozumieć czym jest rozwód, ale zauważa ono wyprowadzkę rodzica z domu. Często dochodzi do wniosku, że rodzic się zdenerwował na niego i dlatego odszedł, ale jednocześnie wierzy w jego powrót. Upo-

²⁹ A. Woźnik, *Reprezentacja rodziny u dzieci z rodzin rozbitych wskutek rozvodu*, Poznań 2000, s. 49-50.

³⁰ H. Smith, *Nieszczęśliwe dzieci. Dlaczego cierpią i jak im pomóc*, Warszawa 2008, s. 154-155.

³¹ M. Piotrowska, *Dom rodzimy z czasów dzieciństwa we wspomnieniach Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, [w:] K. Kokot, A. Ładyżyńska (red.), *Dom. Perspektywy i znaczenia*, Wrocław 2011, s. 169-170.

³² A. Czerederecka, *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*, Warszawa 2010, s. 68.

³³ H. Cudak, dz. cyt., s. 36.

³⁴ M. Ciczowska-Gierdziun, *Tworzenie „spirali życzliwości” wobec rodzin w sytuacji rozvodu (doświadczenia polskie i zagraniczne)*, [w:] M. Ciczowska-Gierdziun, E. Kantowicz (red.), *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Toruń 2010, s. 124.

³⁵ A. Czerederecka, dz. cyt., s. 69.

³⁶ S. Blakeslee, J. Wallerstein, *Druga szansa. Mężczyźni, kobiety i dzieci dziesięć lat po rozwodzie*, Kielce 2006, s. 337.

ranie się z tymi niespełnionym marzeniami „może zabrać całe lata”³⁷. W tym okresie możliwy jest również regres w rozwoju oraz zachowania agresywne. Dziecko może mieć trudność z poradzeniem sobie z nieobecnością jednego z rodziców³⁸.

Okres między 6 a 8 r.ż. nazywany jest wiekiem smutku, gdyż uczucie to jest wówczas dominujące³⁹. Poza tym występuje poczucie winy i odrzucenia. Może pojawić się także konflikt lojalności, gdy dziecko odczuwa przymus opowiedzenia się po stronie któregoś z rodziców, choć nie chce tego robić. Dziecko tęskni za mniej dostępnym rodzicem, bywa płacziwe, pobudzone, zauważalne są u niego trudności z koncentracją, a w konsekwencji problemy edukacyjne⁴⁰. Dzieci między 9 a 12 r.ż., w tzw. wieku złości i egocentryzmu, spostrzegają świat w czarno-białych kolorach; wskutek niespełniania oczekiwań i łamania ustanowionych reguł przez rodziców odczuwają złość, mogą manipulować opiekunami i niestosować się do panujących zasad⁴¹. Częściej też ujawniają takie emocje, jak gniew czy wściekłość, zwłaszcza skierowaną wobec rodzica obwinianego przez nich za całą sytuację⁴². Mogą pojawić się również objawy somatyczne (ból głowy i brzucha), które mają na celu ponowne połączenie się rodziców w trosce o zdrowie syna lub córki. Dzieci uczęszczające do szkoły podstawowej bywają traktowane przez rodzica jako zastępstwo nieobecnego małżonka⁴³. W tym wieku często identyfikują się z jednym z rodziców i wspierają go w trudnych chwilach⁴⁴.

Okres nieprzewidywalny, między 11 a 13 r.ż., charakteryzuje się zmiennymi nastrojami i nieobliczalnymi reakcjami dziecka, a także ryzykiem negatywnego wpływu grupy rówieśniczej i pojawienia się zaburzeń zachowania. Po tym etapie następuje czas „pozornej dojrzałości” (13-16 r.ż. wg Lindy Franke; 14-17 r.ż. wg J. Wallerstein i S. Blakeslee), gdy nastolatki deklarują akceptację rozwodu opiekunów, są już świadome jego realnych konsekwencji i szukają wsparcia rówieśników. U adolescentów mogą wystąpić zachowania agresywne (częstsze u chłopców) i zbyt wczesna inicjacja seksualna (częstsza u dziewczyn), a także trudności z kształtowaniem własnej tożsamości⁴⁵. Wbrew przekonaniu rodziców, nastolatki także silnie przeżywają rozstanie swoich rodziców. Dochodzą tu dodatkowo obawy przed powtórzeniem błędów rodziców⁴⁶.

W literaturze dotyczącej rozwodów licznie prezentowane są badania dotyczące zaburzeń występujących u dzieci z rodzin niepełnych, w tym także rozbitych wskutek rozwodu. Badania Czesława Cekiery pokazują, że prawie 60% młodych osób z problemem alkoholowym pochodzi z rodzin niepełnych, w tym 12% z rodzin rozwiedzionych. Wspomina również o opóźnieniach w rozwoju, niezadowolających postępach edukacyjnych, społecznym nieprzystosowaniu, ucieczkach z domu, czy prostytutce i przestępczości nieletnich. Autor ten podkreśla, że od 68% do 72% dzieci zaniedbanych moralnie pochodzi z rodzin rozbitych⁴⁷. Z badań Ann Mitchell wynika, iż u dzieci tych obserwowano wagarowanie, koszmary nocne, moczenie się nocne, agre-

³⁷ H. Smith, dz. cyt., s. 156.

³⁸ M. Ciczowska-Gierdziun, dz. cyt., s. 124.

³⁹ A. Czerederecka, dz. cyt., s. 69.

⁴⁰ M. Ciczowska-Gierdziun, dz. cyt., s. 124.

⁴¹ A. Czerederecka, dz. cyt., s. 70.

⁴² M. Ciczowska-Gierdziun, dz. cyt., s. 124.

⁴³ H. Smith, dz. cyt., s. 157.

⁴⁴ A. Czerederecka, dz. cyt., s. 70.

⁴⁵ Tamże, s. 70-71.

⁴⁶ M. Ciczowska-Gierdziun, dz. cyt., s. 124.

⁴⁷ Tamże, s. 31-36

sywność, słabsze wyniki w nauce, zamknięcie w sobie oraz złość, smutek i poczucie odrzucenia. Może pojawić się u nich również apatia, hiperaktywność, fobie oraz choroby psychosomatyczne. Liczni autorzy upatrują w rozbięciu rodziny przyczyn antyspołecznych zachowań dzieci (m.in. Józefa Brągiel, Zbigniew Tyszcza, Jadwiga Izdebska, Ross Vasta, Ann Weber). Jak podaje, Henryk Cudak, u dzieci rozwiedzionych rodziców częste są również zaburzenia psychiczne, a także zaburzenia w rozwoju intelektualnym. Z badań, które przeprowadził wynika, że dzieci te zajmują niższą pozycję w grupie rówieśniczej niż uczniowie z rodzin pełnych, choć występuje tu także istotna statystycznie zależność między odrzuceniem dziecka przez grupę a wykształceniem rodziców rozwiedzionych na korzyść dzieci osób ze średnim i wyższym wykształceniem⁴⁸. Niemal 26% dzieci z rodzin rozwiedzionych ma dodatkowo niską samoocenę (w grupie porównawczej dzieci z pełnych rodzin – odsetek ten wynosił nieco powyżej 14%), część traci pewność siebie, a ponad 22% odczuwa – jak to określa autor badań – „wewnętrzne stany rozpacz” (przeżywane przez jedynie 4% dzieci z rodzin pełnych)⁴⁹.

Rozwód, zdaniem Rity Grochocińskiej, rozluźnia, bądź zrywa więź łączącą dziecko z matką lub ojcem, co wywołuje w nim poczucie krzywdy, zagubienia i osamotnienia. Może to mieć negatywne konsekwencje dla rozwoju osobowości dziecka⁵⁰. Badania Barbary Kaji przeprowadzone na dzieciach przedszkolnych wykazały, iż dzieci, których rodzice rozwiedli się, częściej niż ich rówieśnicy z pełnych rodzin, prezentują negatywny stosunek do ojca. Z badań J. Brągiel na uczniach ostatnich klas szkoły podstawowej wynika natomiast, że po rozwodzie kontakty między rodzicami są złe, czasem ulegają zerwaniu, a dziecko nie może liczyć na ich wsparcie. Większość dzieci określa swoje kontakty z ojcem jako zaburzone, natomiast z matką jako dobre. Wyniki te znajdują potwierdzenie w kolejnych badaniach – Józefy Pielkovej, która dodatkowo doszukuje się przyczyn tej sytuacji w działaniach matek nastawiających swoje dzieci wrogo wobec ojców⁵¹.

Sytuacja rozwodowa, jak twierdzą liczni autorzy, zmusza dzieci do szybszego niż rówieśnicy wejścia w dorosłość. Zostają one obciążone nowymi obowiązkami (np. wykonywanymi do tej pory przez rodzica, który wyprowadził się z domu), bądź same czują się w obowiązku, by odciążyć rodzica, z którym pozostały. Niezwykle trudną sytuacją jest zamiana ról między rodzicem a dzieckiem, gdy dziecko opiekuje się swoim rodzicem, wspiera go emocjonalnie, kosztem niezaspokajania własnych potrzeb. Dzieci mogą odczuwać wówczas osamotnienie, ale – jak podkreśla M. Piotrowska – zdobywają dzięki temu także pewne kompetencje: umiejętność współczucia oraz umiejętności opiekuńcze⁵².

Dziecko rozwodzających się rodziców musi uporać się – zdaniem J. Wallerstein – z sześcioma problemami związanymi z rozwodem. Musi ono zdać sobie sprawę z prawdziwości rozbięcia związku małżeńskiego swoich rodziców, uświadomić sobie konieczność nieangażowania się w konflikt rodziców i powrócić do codziennych zajęć, uporać się ze stratami, opanować swój gniew i przestać się obwiniać za rozwód rodziców, zaakceptować trwałość rozwodu oraz osiągnąć „realistyczną wiarę w związki z ludźmi”⁵³. Wykonanie ostatniego z wymienionych za-

⁴⁸ Tamże, s. 156-158.

⁴⁹ Tamże, s. 87-89.

⁵⁰ R. Grochocińska, dz. cyt., s. 39.

⁵¹ U. Sokal, *Więzi uczuciowe dorosłych dzieci z rodzicami w rodzinach rozwiedzionych*, Elbląg 2005, s. 36.

⁵² M. Piotrowska, *Dom rodzinny...*, dz. cyt., s. 167-168.

⁵³ E. Wideł, *Przystosowanie dziecka do rozwodu rodziców*, [w:] E. Milewska, A. Szymanowska (red.), *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000, s. 46-48.

dań, zdaniem J. Wallerstein, zależy od rozwiązania wszystkich wcześniejszych⁵⁴. M. Piotrowska zwraca uwagę dodatkowo na konieczność przezwyciężenia uczucia wstydu przed rówieśnikami, które izoluje je od ludzi i zaniża samoocenę⁵⁵.

Pojawiają się jednak również bardziej optymistyczne doniesienia o funkcjonowaniu dzieci z rodzin rozwiedzionych. Richard Coliss podaje, że 25% dzieci z takich rodzin ma poważne problemy z funkcjonowaniem w sferze społecznej, a także trudności emocjonalne i psychiczne (a 10% z rodzin pełnych). Oznacza to jednocześnie, że 75% tych dzieci funkcjonuje prawidłowo. Autor podkreśla, że zbyt duże skupianie się na obciążeniach dzieci rozwodników utrudnia dostrzeżenie ich wewnętrznych zasobów, rezyliencji (ang. *resiliency*)⁵⁶.

KIM SĄ DOROSŁE DZIECI ROZWIEDZIONYCH RODZICÓW?

J. Wallerstein i S. Blakeslee podkreślają, iż dziecko potrzebuje o wiele więcej czasu niż dorośli, by uporać się z rozwodem rodziców. U dorosłych rozwodzących się proces ten trwa około 2 lat, natomiast u dzieci może trwać do 10-15 lat po rozwodzie, co potwierdziły również późniejsze badania M. Piotrowskiej⁵⁷. Zdaniem J. Wallerstein'a od pięciu do dziesięciu lat po rozstaniu rodziców rozwód jest dla dorastających ludzi najważniejszym wydarzeniem z okresu dzieciństwa. Wpływa na postawy, oczekiwania, charakter, światopogląd i związki młodej osoby⁵⁸. Potwierdzają to rezultaty badań Katherine Stone Kaufmann, z których wynika, że 80% studentów uznaje rozwód rodziców za jedno z najważniejszych wydarzeń swojego życia⁵⁹.

Konsekwencje rozwodu mogą mieć znacznie większy zasięg, niż przypuszczano. Zdaniem M. Piotrowskiej odciska się on w sposób znaczący w biografii ludzi i wpływa na ich dalsze życie. Zauważalne jest to jednak nie tylko u byłych małżonków, ale także ich dzieci, nawet gdy te już osiągną dorosłość⁶⁰. Dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców są osobami, które wychowywały się w rodzinie rozwiedzionej. J. Wallerstein i S. Blakeslee definiują je, jako osoby, które „zostały pozbawione dzieciństwa” wskutek rozstania rodziców, co „daje im głęboko zakorzoną tożsamość i definicję siebie, które mocno wpływają na ich obecne i przyszłe związki”⁶¹. Wciąż jednak nie ma jednoznacznej, powszechnie akceptowanej przez naukowców, definicji powyższego pojęcia.

Zdania na temat przyczyn długotrwałych skutków rozwodu u dzieci są jednak podzielone. Wg J. Wallerstein wynikają one z sytuacji porozwodowej wewnątrz rodziny i z poczucia zagrożenia, które towarzyszy dziecku w związku z rozwodem rodziców⁶². H. Smith podkreśla natomiast znaczenie jakości opieki rodzicielskiej, jakiej dzieci zaznały w okresie przedrozwodowym⁶³. Istotne są tu również porozwodowe „świadczania uczuciowe” rodziców wobec dzie-

⁵⁴ Tamże, s. 48.

⁵⁵ M. Piotrowska, *Wspomnienia rozwodu dzieci i młodzieży w narracjach ich dorosłych dzieci*, [w:] A. Ładyżyński (red.), *Rodzina we współczesności*, Wrocław 2009, s. 297.

⁵⁶ R. Corliss, *Does divorce hurt kids?*, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1001707,00.html>, 26.12.2012.

⁵⁷ M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci...*, dz. cyt., s. 177.

⁵⁸ E. Wideł, dz. cyt., s. 48.

⁵⁹ J. Conway, *Dorosłe dzieci prawnie lub emocjonalnie rozwiedzionych rodziców. Jak utwoić się od bolesnej przeszłości?*, Warszawa 2010, s. 29.

⁶⁰ M. Piotrowska, *Wpływ rozwodu rodziców na ich dorosłe dzieci. Przegląd badań*, „Rocznik Andragogiczny” 2010, s. 158.

⁶¹ S. Blakeslee, J. Wallerstein, dz. cyt., s. 44-45.

⁶² E. Wideł, dz. cyt., s. 46.

⁶³ H. Smith, dz. cyt., s. 185-186.

ci⁶⁴. Można również, za M. Beisert uznać, że to jak dziecko sobie poradziło zależy w dużym stopniu od tego, jak poradzi sobie z rozwodem jego rodzice⁶⁵.

WSPOMNIENIA DOMU RODZINNEGO I DZIECIŃSTWA DOROSŁYCH OSÓB Z RODZIN ROZWIEDZIONYCH

Jak stwierdziła J. Brągiel w swojej publikacji z 1999 r., „problem wpływu rozwodu rodziców na dorosłe życie ich dzieci na gruncie naszym nie był zasadniczo badany”⁶⁶. Jednak w ostatnich latach konieczność naukowego poznania dorosłych dzieci pochodzących z rodzin rozwiedzionych została dostrzeżona przez badaczy (głównie zagranicznych). Spośród wciąż nielicznych publikacji dotyczących tej grupy, znaczna część koncentruje się na ich wspomnieniach z przeszłości, a zdecydowanie mniej na ich obecnym funkcjonowaniu w różnych sferach życia.

M. Piotrowska przeprowadziła badania narracyjne mające na celu ukazanie znaczenia rozwodu rodziców w życiu dorosłym ich dzieci. W tym celu zapytała narratorów (między 20 a 35 r.ż., czyli będących zgodnie z koncepcją Erika Eriksona – na etapie wczesnej dorosłości) o wspomnienia domu rodzinnego – o z czasów dzieciństwa. Z analizy autorki wynika, iż osoby, które doświadczyły rozwodu rodziców w wieku przedszkolnym lub szkolnych dzielą swoje dzieciństwo na okres przedrozdowowy (bądź też przed pojawieniem się konfliktu rodziców) i okres porozdowowy, wielkich zmian i opuszczenia domu przez jednego z rodziców, czas pewnej utraty dzieciństwa⁶⁷.

J. Brągiel wykazała w swoich badaniach, iż uczucia, które przeżywały dzieci w czasie rozwodu swoich rodziców, są dobrze zapamiętane i wciąż żywe w dorosłości. Wszyscy badani (40 kobiet i 60 mężczyzn, między 30 a 40 r.ż.) doświadczyli poczucia nieszczęścia, a większość także strach (96%), uczucie bezsilności (94%), samotność (92%), a także gniew i poczucie niskiej wartości. Znacząca liczba osób badanych traktowała „rozwód swoich rodziców jako utratę części swojego normalnego dzieciństwa” (96%) i wspominała o doświadczaniu rozdarcia między rodziców (76%)⁶⁸. Podobne wyniki uzyskała M. Piotrowska, której narratorzy (Dorosłe Dzieci Rozwiedzionych Rodziców) także z niezwykłą dokładnością pamiętali okres rozwodu rodziców, a nawet sam dzień uzyskania informacji o rozwodzie matki i ojca lub dzień, gdy jedno z nich wyprowadziło się z domu⁶⁹.

Osoby, których rodzice rozwiedli się, gdy byli w wieku niemowlęcym i poniemowlęcym (do 3 r.ż.) wspominały przede wszystkim matkę, czasem także rodzeństwo i najbliższą rodzinę. Mają one miłe wspomnienia, a dom kojarzy im się z bezpieczeństwem, wsparciem i opieką, choć zawsze czuły, że kogoś w nim brakowało. Osoby te nie pamiętają walki między rodzicami⁷⁰. Szczególnie dotkliwie dzieciństwo wspominają natomiast osoby, których rodzice rozwiedli się z powodu alkoholizmu jednego z nich i przemocy stosowanej na domownikach. Osoby te utożsamiają dom rodzinny z miejscem zagrożenia, poczuciem strachu. Nierzadko interpretują wówczas rozwód jako uwolnienie od cierpienia, samotności i innych negatywnych uczuć dotych-

⁶⁴ H. Cudak, dz. cyt., s. 37.

⁶⁵ M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci...*, dz. cyt., s. 178.

⁶⁶ B. Matyjas, *Trauma dzieciństwa w rodzinie rozbitej. Diagnoza i strategie pomocy*, „Pedagogika Społeczna”, 2012, nr 1(43), s. 39.

⁶⁷ M. Piotrowska, *Dom rodzinny...*, dz. cyt., s. 164-167.

⁶⁸ M. Piotrowska, *Wspomnienia rozwodu...*, dz. cyt., s. 293.

⁶⁹ Tamże, s. 293.

⁷⁰ M. Piotrowska, *Dom rodzinny...*, dz. cyt., s. 175-176.

czas im towarzyszących. Lata spędzone w takim domu zmusiły je do wypracowania własnych sposobów przetrwania – konstruktywnych bądź nie (niektórzy starali się nic nie czuć). Rodzice nie dali im poczucia bezpieczeństwa, nie ukształtowali ich poczucia własnej wartości, przez co jako dorośli mogą mieć tendencję do nieustannego poszukiwania afirmacji lub zachowań unikających, negatywnego oceniania innych ludzi, unikania bliskich relacji, traktowania świata jako pełnego zagrożeń⁷¹.

W wyniku rozwodu, z domu wyprowadza się najczęściej mężczyzna. Narracje dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców pokazują różnice między odczuwaniem tej sytuacji przez kobiety i mężczyzn. Mężczyznom doskwierał głównie brak wzorca i kogoś „od typowo męskich spraw, męskich rozmów”⁷². W ich przypadku tęsknota za ojcem wzrasta znacząco w okresie dorastania – w kluczowym momencie dla rozwoju chłopca, w którym rola ojca jest niezwykle istotna. Kobiety podkreślały natomiast doskwierającą im niemożność uzyskania ojcowskiego ciepła, miłości, wsparcia emocjonalnego i opieki. Jak wskazują liczne badania, nieobecność ojca w życiu córki może mieć negatywne konsekwencje w jej podejściu do własnej płciowości i może zaważyć na jej późniejszych wyborach partnerów życiowych (przez kierowanie się potrzebami niezaspokojonymi przez ojca). Obserwowanie relacji rodziców pozwala dziecku ukształtować wzorzec relacji damsko-męskich. Ojciec w pełnej rodzinie pokazuje córce, że jest warta jego miłości, zatem i miłości innych mężczyzn. Kobieta pochodząca z domu rozwiedzionych rodziców nie miała sposobności tego doświadczyć, zatem może zabiegać o miłość i być wyczulona na najmniejsze jej przejawy. To naraża ją na wchodzenie w toksyczne związki. Brak akceptacji i uwagi ze strony ojca może powodować także brak poczucia bezpieczeństwa i nieufność w relacjach z innymi mężczyznami. Ojciec ma również niebagatelny wpływ na kształtowanie się w dziecku systemu wartości i ocen. W badaniach kobiety wymieniały również brak dostępu do kontaktów ojca oraz pomocy materialnej z jego strony, które umożliwiłyby im – jak sądziły – łatwiejszy start w samodzielnym życiu⁷³.

DOROSŁE ŻYCIE OSÓB Z RODZIN ROZWIEDZIONYCH

Dorosłym życiem dzieci rozwiedzionych par wciąż interesuje się niewielu badaczy, a jeśli już podejmują ten temat, to przeważnie skupiają się na przeszłości i wspomnieniach z dzieciństwa, bądź – podobnie jak w przypadku badań dotyczących dzieci rozwodników – na ich nieakceptowanych przez społeczeństwo, a nawet patologicznych zachowaniach.

Z badań Józefy Brągiel wynika, iż wszystkie uwzględnione przez nią sfery życia (to znaczący pracy, przyjaźni, obrazu siebie, małżeństwa, współżycia seksualnego, używania alkoholu, osobowości) zostały w pewnym stopniu zaburzone w wyniku rozwodu rodziców. Żaden z respondentów nie stwierdził braku negatywnego wpływu rozwodu rodziców na swoje życie. Najliczniej negatywne konsekwencje tego doświadczenia widoczne są w sferze osobowości badanych (u 80-u %), szczególnie w obrazie własnej osoby (u 78-u % osób badanych). Ponad połowa dzieci z rodzin rozwiedzionych w dorosłości sięgnęła po alkohol (64%), a także miała problemy w pracy (66%), małżeństwie (62%) i sferze seksualnej (62%)⁷⁴.

⁷¹ Tamże, s. 170-175.

⁷² M. Piotrowska, *Znaczenie obecności ojca w narracjach Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, [w:] L. Albański, E. Jurczyk-Romanowska (red.), *Wychowanie w rodzinie. Tom III. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, Jelenia Góra 2011, s.123.

⁷³ Tamże, s.125-130.

⁷⁴ J. Brągiel, *Skutki rozwodu rodziców- z perspektywy dorosłego życia*, „Roczniki socjologii rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne”, 1999, Tom XI, s. 181.

W literaturze można zetknąć się z danymi wskazującymi na to, że młode osoby pochodzące z rozbitych rodzin mogą przesadnie dążyć do doskonałości, wycofywać się emocjonalnie, a także wykazywać zaburzenia zachowania, mogą także niezależnie od kosztów chcieć skupić na sobie uwagę innych ludzi. Dzieci rozwodników częściej popełniają również samobójstwa, łamią prawo, biorą narkotyki, przejawiają promiskuityzm oraz prezentują skłonności homoseksualne⁷⁵. Niektóre cierpią na depresję, samookaleczają się, ranią innych, a źródło ich obecnej sytuacji H. Smith upatruje w dziecięcych doświadczeniach⁷⁶. Na podstawie badań, Paul Amato wysunął wnioski o „zmniejszonym poczuciu własnej siły” i mniejszej odporności na różnorakie trudne sytuacje w dorosłym życiu osób z rodzin rozwiedzionych⁷⁷.

Dorośli, którzy w dzieciństwie zostali wciągnięci w konflikt małżeński rodziców (przeżywali konflikt lojalności) mogli nabyć przekonania, że do uczuć innym można podchodzić instrumentalnie a ludźmi można manipulować, by osiągnąć własne cele. To z kolei spowodowało, że część z nich przestała wierzyć w szczerą, nieegoistyczną bliskość i miłość⁷⁸. Wskutek tego podchodzą oni pesymistycznie do romantycznych związków i bywają nieufni wobec innych ludzi. Część młodych dorosłych ma natomiast nierealistyczny, wyidealizowany obraz romantycznej miłości, przekazywany przez media przepehnione historiami o „miłości od pierwszego wejrzenia”. Wówczas trudność polega na poszukiwaniu idealnego związku i rezygnowanie z niego, gdy tylko pojawiają się jakieś – nawet drobne – problemy w relacji z partnerem bądź partnerką⁷⁹.

Część osób pochodzących z rodzin rozwiedzionych – jak wynika z badań M. Piotrowskiej – podkreślało konieczność bycia bardziej odpowiedzialnym po rozwodzie rodziców. Inni stwierdzali, że była to swoista nauka – mieli okazję zobaczyć, jak nie powinno być i sądzą, że będzie to pomocne w nie powielaniu tych błędów w założonych przez siebie rodzinach⁸⁰. Czasami jednak lęk przed pójściem w ślady rodziców jest niezwykle silny⁸¹. Zdaniem H. Smith strach o własną zdolność do zbudowania udanego związku, towarzyszący tym młodym ludziom, jest niezwykle widoczny⁸². Podobnych wyników dostarczają badania K. S. Kaufmann, które uwydatniają wątpliwości badanych co do własnego powodzenia w tworzeniu i utrzymaniu związku intymnego z inną osobą (pojawiające się aż u 73% badanych)⁸³. Jeszcze bardziej jednoznaczne wyniki uzyskały J. Wallerstein i S. Blakeslee, które zauważyły u wszystkich badanych przez siebie osób (przeprowadziły ponowne badanie z 116 z 131 dzieci z pierwszego etapu badań sprzed 10 lat) „lęk przed odrzuceniem i zdradą oraz trwającą całe życie nadwrażliwość na doświadczenie straty”⁸⁴.

Lęki te – zdaniem Johna Ternta i Larry’ego K. Weedena – nie są bezpodstawne. Badania przez nich przeprowadzone pokazują, że dorośli wychowywani w „rodzinach rozbitych” rozwodzą się od dwóch do czterech razy częściej niż osoby pochodzące z pełnych rodziny (to znaczy nie-

⁷⁵ J. Conway, *Dorośle dzieci...*, dz. cyt., s. 28.

⁷⁶ H. Smith, dz. cyt., s. 185.

⁷⁷ J. Conway, dz. cyt., s. 30.

⁷⁸ M. Piotrowska, *Wspomnienia rozwodu...*, dz. cyt., s. 299-300.

⁷⁹ G. Piorkowski, *The search for Eros: a hazardous journey for children of divorce*, "Psychology Research", 2011, tom 1, nr 1, s. 2.

⁸⁰ M. Piotrowska, *Dom rodzinny...*, dz. cyt., s. 164-167.

⁸¹ M. Piotrowska, *Wspomnienia rozwodu...*, dz. cyt., s. 296.

⁸² H. Smith, dz. cyt., s. 185.

⁸³ J. Conway, dz. cyt., s. 29.

⁸⁴ S. Blakeslee, J. Wallestein, dz. cyt., s. 43, 83.

rozwiedzionych)⁸⁵. Geraldine Piorkowski przytacza dane, z których wynika, iż ryzyko rozwodu u dorosłych dzieci rozwodników jest dwukrotnie wyższe niż u tych wywodzących się z rodzin nierozwiedzionych, a nawet trzykrotnie wyższe, gdy oboje partnerów pochodzi z rodzin rozbitych⁸⁶. Badania Nicholasa Wolfingera wskazują ponadto, że aż 67% dorosłych, których rodzice rozwiedli się dwa lub więcej razy, rozwodziło się, a 26% robiło to minimum dwukrotnie, podobnie jak ich rodzice. Dorosli rozwiedzionych rodziców, którzy ponownie weszli w związek małżeński (lecz tylko raz), sami rozwodzili się w przypadku 58% badanych, a 9% z nich robiła to co najmniej dwa razy⁸⁷. Zauważalny jest zatem pewien przekaz międzygeneracyjny, który rozciąga się – jak stwierdzili Paul Amato i Jakob Cheadle – nawet na trzy pokolenia⁸⁸. Bożena Matyjas również podkreśla, że dzieci z rodzin rozbitych w dorosłości mają podobne problemy jak ich rodzice, podobnie reagują na różne sytuacje życiowe. Trudno im nawiązać relacje z innymi ludźmi, a ich (czasami nawet liczne) kontakty bywają powierzchowne. Towarzyszy im także ciągły lęk przed popełnieniem błędu, porażką czy byciem wyśmianym, ale przede wszystkim poczucie osamotnienia⁸⁹.

Strategie poradzenia sobie z bagażem (dotyczącym związków intymnych) wyniesionym z rodziny pochodzenia są różne. Część osób wcześniej wchodzi w związki małżeńskie, ale – zdaniem J. Wallersteina i S. Blakeslee – nie są one zbyt trwałe. Niektórzy bronią się przed pokochaniem kogoś, inni nie formalizują związków, by nie przeżywać traumy rozwodu po raz drugi. Zdarza się, że dorośli z rodzin rozwiedzionych obniżają swoje oczekiwania wierząc, że taka osoba ich nie opuści⁹⁰.

Niektóre kobiety przeżywają rozwód rodziców z dużym opóźnieniem. Początkowo dobrze radzą sobie z sytuacją rozwodową w rodzinie, wydają się być z nią pogodzone, ale w środku czują się samotne i cierpią, choć nie od razu sobie to uświadamiają. Zjawisko to określane jest mianem „efektu śpiocha”⁹¹. Możliwe, że ze względu na ten sposób reagowania części kobiet w publikacjach podkreśla się lepsze radzenie sobie z tą sytuacją córek, niż synów rozwodzających się osób. Chłopcy bowiem częściej przejawiają w tej sytuacji zaburzenia w zachowaniu. „Efekt śpiocha” uaktywnia się natomiast dopiero, gdy kobieta wkracza w dorosłość. Bywa, że dopuszczają się one licznych zdrad, bądź – w celu ich uniknięcia – wiążą się z dużo od siebie starszymi partnerami. Inne wchodzi w niesatysfakcjonujące związki i nie potrafią ich zakończyć z obawy przed samotnością⁹². U dorosłych, którzy doświadczyli rozwodu rodziców może wystąpić także głód uczuć. Kobiety poszukują w starszych mężczyznach, z którymi tworzą niejednokrotnie krótkotrwałe związki, poczucia bezpieczeństwa i ojcowskiej relacji, której im brakowało⁹³.

Odcięcie od własnych uczuć częściej obserwowane jest u mężczyzn. Badania J. Wallersteina i S. Blakeslee wskazują, że niemal połowa badanych mężczyzn czuła się nieszczęśliwa i samotna oraz ponosiła porażki na gruncie relacji z kobietami. Autorki wskazują na niską świadomość przejawianą przez mężczyzn odnośnie własnej sytuacji emocjonalnej, nieadekwatność ich od-

⁸⁵ J. Trent, L. Weeden, *Błędne koło rozwodów. Jak odnieść małżeński sukces mimo porażki rodziców*, Poznań 2009, s. 12-13.

⁸⁶ G. Piorkowski, dz. cyt., s. 1.

⁸⁷ M. Koski, *Adult children of parental infidelity and their perspectives of love, intimate relationships, and marriage*, <http://www2.uwstout.edu/content/lib/thesis/2001/2001koskim.pdf>, 30.12.2012.

⁸⁸ G. Piorkowski, dz. cyt., s. 1.

⁸⁹ M. Piotrowska, *Radzenie sobie dzieci...*, dz. cyt., s. 176.

⁹⁰ S. Blakeslee, J. Wallersteina, dz. cyt., s.12-13.

⁹¹ Tamże, s. 84-88.

⁹² Tamże, s. 91-92.

⁹³ Tamże, s. 92-94.

czuć w sytuacjach społecznych (zwłaszcza w kontaktach z kobietami), ucieczkę w samotność i karierę oraz głęboko skrywany lęk przed odrzuceniem. Nie tyle obawiają się zdrady, co trudno jest im uwierzyć, że mogą doświadczyć prawdziwej miłości⁹⁴.

Badania J. Wallerstein i S. Blakeslee pokazują, że osoby, którym udało się uporać z trudnym doświadczeniem rozvodu rodziców zawdzięczają to w dużym stopniu swoim wewnętrznym zasobom i relacjom dającym wsparcie (minimum jednej znaczącej osoby, np. rodzica, dziadka, brata lub siostry, mentora). Jednak prawie połowa młodych dorosłych- dzieci rozwodników była pełna obaw, gniewu i miała zaniżoną samoocenę. Były to osoby, które odniosły większe straty wskutek sytuacji rozwodowej opiekunów. Miały one również mniejsze zasoby wewnętrzne i wsparcie społeczne⁹⁵.

PODSUMOWANIE

Rozwód, który coraz częściej pojawia się w polskiej rodzinie, uznawany jest za jedno z najbardziej stresujących i znaczących wydarzeń w życiu wszystkich członków rodziny, a w szczególności dzieci. Przepracowywanie kryzysu wywołanego rozstaniem dwojga ludzi zajmuje dzieciom rozwodników średnio 5-7 razy więcej czasu, niż ich rodzicom. Mimo, iż dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców są grupą, o której wciąż wiadomo niewiele, to liczni badacze podkreślają długotrwałe skutki rozvodu u dzieci. Wciąż jednak nie wypracowano wspólnego stanowiska odnośnie przyczyn utrzymywania się u nich negatywnych konsekwencji rozstania rodziców.

Przedstawiciele tej grupy pamiętają z detalami okres rozvodu rodziców. Wspominali oni o doświadczanym wówczas poczuciu nieszczęścia, bezsilność, samotność, strach, gniew oraz poczucie niskiej wartości. Jednak część z nich, którym dom rodzinny nie dawał poczucia bezpieczeństwa i miłości, upatrywała w nim szansy na odzyskanie spokoju i wolności. U dorosłych dzieci rozwiedzionych par, zdaniem większości badaczy, obserwowane są pewne trudności wynikające z wydarzenia krytycznego wpisanego w ich biografie. Wg niektórych (m.in. J. Brągiel) zaburzone zostały wszystkie sfery funkcjonowania tych osób, choć inne badania (autorstwa R. Colissa) donoszą że jedynie co czwarte dziecko doświadcza np. znaczących problemów w funkcjonowaniu społecznym, które są z kolei najszczerzej analizowane w literaturze naukowej. Wśród trudności występujących u dorosłych dzieci rozwodników wymienia się m.in. emocjonalne wycofanie, przesadny perfekcjonizm, nadmierną potrzebę bycia w centrum uwagi, zaburzenia zachowania, a także (co jest szczególnie podkreślane przez badaczy) trudności z budowaniem udanych bliskich związków (instrumentalne podejście do uczuć, brak wiary w nieegoistyczną miłość, nieufność wobec ludzi, wyidealizowany obraz związku itd.), mające swoje źródło przede wszystkim w obawie przed powieleniem błędów własnych rodziców. Dotychczasowe badania potwierdzają powyższe obawy, gdyż- jak z nich wynika- rozwód jest wpisany w przekaz międzygeneracyjny (w obrębie trzech pokoleń). U osób z rodzin rozwiedzionych występuje dwukrotnie wyższe prawdopodobieństwo rozvodu, niż w przypadku osób wychowywanych w rodzinach nierozwiedzionych, a nawet trzykrotnie wyższe, gdy rodzice obojga partnerów rozstali się.

Warto rozpocząć kolejne badania nad dorosłymi dziećmi rozwiedzionych rodziców, aby móc odpowiedzieć na pytanie, od czego zależy skuteczność przepracowywania rozvodu rodzi-

---

⁹⁴ Tamże, s. 95, 98-99.

⁹⁵ Tamże, s. 355.

ców. Należałoby uwzględnić w tym przypadku, poza samą sytuacją rodzinną, także różnice indywidualne dziecka rozwodników i jego rodziców oraz dostępność zasobów środowiskowych.

BIBLIOGRAFIA

- Beisert M., *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*, Poznań 2000.
- Blakeslee S., Wallerstein J., *Druga szansa. Mężczyźni, kobiety i dzieci dziesięć lat po rozwodzie*, Kielce 2006.
- Brağiel J., *Skutki rozwodu rodziców- z perspektywy dorosłego życia*, „Roczniki socjologii rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne”, 1999, tom XI.
- Ciczkowska-Gierdziun M., *Tworzenie „spirali życzliwości” wobec rodzin w sytuacji rozwodu (doświadczenia polskie i zagraniczne)*, [w:] Ciczkowska-Gierdziun M., Kantowicz E. (red.), *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Toruń 2010.
- Conway J., *Dorośle dzieci prawnie lub emocjonalnie rozwiedzionych rodziców. Jak utwołnić się od bolesnej przeszłości?*, Warszawa 2010.
- Cudak H., *Funkcjonowanie dzieci z małżeństwo rozwiedzionych*, Toruń 2003.
- Czerederecka A., *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*, Warszawa 2010.
- Dunaj B., *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
- Grochocińska R., *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1992.
- Kawula S., *Mozaikowość i koloryt współczesnej rodziny. Szkic do portretu*, [w:] Brağiel J., Janke A., Kawula S. (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panoramy problematyki*, Toruń 2007.
- Kolecka M., *Sposób przystosowania osób rozwiedzionych do nowej sytuacji życiowej*, Lubin 2009.
- Ustawa z dnia 25.02.1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz. U. 1964 Nr 9 poz. 59).
- Mały Rocznik Statystyczny Polski 2012*, Warszawa 2012.
- Marat E., *Rozwód i co dalej? Problemy rodziny zrekonstruowanej*, [w:] Janicka I. (red.), *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzimnych*, Kraków 2010.
- Matyjas B., *Trauma dzieciństwa w rodzinie rozbitej. Diagnostyka i strategie pomocy*, „Pedagogika Społeczna”, 2012, nr 1(43).
- Nowak B., *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa 2012.
- Piorkowski G., *The search for Eros: a hazardous journey for children of divorce*, „Psychology Research”, 2011, tom 1, nr 1.
- Piotrowska M., *Dom rodzinny z czasów dzieciństwa we wspomnieniach Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, [w:] Kokot K., Ładyżyńska A. (red.), *Dom. Perspektywy i znaczenia*, Wrocław 2011.
- Piotrowska M., *Radzenie sobie dzieci z sytuacją wymikającą z rozwodu rodziców w narracjach osób z rodzin rozbitych*, „Pedagogika Rodziny. Opieka i wychowanie we współczesnej rodzinie”, 2008, nr 1(3).
- Piotrowska M., *Wpływ rozwodu rodziców na ich dorosłe dzieci. Przegląd badań*, „Rocznik Andragogiczny”, 2010.
- Piotrowska M., *Wspomnienia rozwodu dzieci i młodzieży w narracjach ich dorosłych dzieci*, [w:] Ładyżyńska A. (red.), *Rodzina we współczesności*, Wrocław 2009.
- Piotrowska M., *Znaczenie obecności ojca w narracjach Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, [w:] Albański L., Jurczyk-Romanowska E. (red.), *Wychowanie w rodzinie. Tom III. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, Jelenia Góra 2011.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2012*, Warszawa 2012.
- Rydzewski P., *Socjologiczne analizy rozwodów. Aspekty teoretyczne, empiryczne i metodologiczne*, Lubin 2010.
- Smith H., *Nieszczęśliwe dzieci. Dlaczego cierpią i jak im pomóc*, Warszawa 2008.
- Sokal U., *Więzi uczuciowe dorosłych dzieci z rodzicami w rodzinach rozwiedzionych*, Elbląg 2005.
- Trent J., Weeden L., *Błędne koło rozwodów. Jak odnieść małżeński sukces mimo porażki rodziców*, Poznań 2009.
- Wideli E., *Przystosowanie dziecka do rozwodu rodziców*, [w:] Milewska E., Szymanowska A. (red.), *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.
- Woźnik A., *Reprezentacja rodziny u dzieci z rodzin rozbitych wskutek rozwodu*, Poznań 2000.

NETOGRAFIA

- Corliss R., *Does divorce hurt kids?*, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1001707,00.html>, 26.12.2012.
- Koski M., *Adult children of parental infidelity and their perspectives of love, intimate relationships, and marriage*, <http://www2.uwstout.edu/content/lib/thesis/2001/2001koskim.pdf>, 30.12.2012.

STRESZCZENIE

Współcześnie w środowisku naukowym trwa dyskusja dotycząca przeobrażeń instytucji rodziny. Statystyki pokazują od lat wzrastającą liczbę rozwodów w państwach rozwijających

się i rozwiniętych, co potwierdza zasadność zajmowania się problematyką rozwodu i konsekwencjami jakie za sobą niesie dla członków rodziny. Rozwód jest tematem licznych publikacji, lecz skupiają się one głównie na radzeniu sobie z tą sytuacją osób rozwodzących się i ich dzieci. Coraz częściej dostrzega się jednak konieczność poznania długoterminowych konsekwencji rozwodu dla dzieci rozwodników. Artykuł zawiera przegląd wybranych podejść i badań na temat rozwodu, dzieci osób rozwiedzionych, ale przede wszystkim tych dotyczących dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców.

Słowa kluczowe: dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców, rozwód, rodzina, wydarzenie krytyczne, młody dorosły

ADULT CHILDREN OF DIVORCED PARENTS – AN OVERVIEW OF THEORY AND RESEARCH

Summary

The scientific world is currently engaged in a discussion regarding the transformation of the institution of family. For many years now statistics have shown an increasing occurrence of divorce in both well-developed and developing countries, which underlines the legitimacy of concentrating on the field of divorce and the consequences of it for the family. Divorce is the main topic of many publications, but these focus mainly on situation-coping of the divorcees and their children. The need for recognising the long-term consequences of divorce for the children of the divorced people is more often perceived these days. The article includes a review of chosen approaches and researches in the area of divorce, children of divorced parents and, above all, the adult children of divorced parents.

Key words: adult children of divorced parents, divorce, family, critical happening, young adult